

Absent

Dienke Hondius

met medewerking van
Miep Gompes-Lobatto

Absent

Herinneringen aan
het Joods Lyceum Amsterdam,
1941-1943

Amsterdam · Antwerpen
Em. Querido's Uitgeverij BV
2026

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen.
Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op
enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Em. Querido's
Uitgeverij BV, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Eerste druk, 2001; tweede, herziene druk, 2026

Copyright © 2001, 2026 Dienke Hondius

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
gemaakt, in enige vorm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van Em. Querido's Uitgeverij BV,
Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam. Ook tekst- en datamining
van deze uitgave is niet toegestaan zonder schriftelijke
toestemming van de uitgeverij.

Omslag Brigitte Slangen
Omslagbeeld Wim Loopuit/Joods Museum
Kaarten Bert Brouwenstijn en Max Raulf
Binnenwerk Perfect Service, Reeuwijk

ISBN 978 90 253 2092 8 / NUR 320
www.querido.nl

Inhoud

VOORWOORD 9

INLEIDING 17

Twee scholen in een kleine straat 17

Een gewone school? 19

De positieve herinnering als schild 23

I NAAR DE SCHEIDING TUSSEN JOODSE EN

NIET-JOODSE SCHOLIEREN 27

Ontslag van Joodse leerkrachten 30

Eerste telling van Joodse leerlingen: op achternaam 35

Doel: geen contact 37

Anti-Joodse maatregelen: zwembaden, badhuizen en speeltuinen
in Amsterdam 39

Aangifte van Joodse leerlingen door de scholen: bijna zevenduizend
kinderen 41

Scholen leveren namen van Joodse leerlingen 47

Verwijdering 51

Aparte scholen voor Joodse en niet-Joodse kinderen 56

Na de scheiding: tientallen nieuwe Joodse scholen 59

Ter vergelijking: scheiding van Joden en niet-Joden aan
de Amsterdamse universiteit 61

Niet-Joodverklaringen studenten 63

Geen sancties 67
Joodse Coördinatie Commissie en Joodse Raad over de scholen 68
Weigeringen van ouders hun kinderen op Joodse scholen in
te schrijven 74
Openbare Joodse scholen 76

2 OPRICHTING VAN HET JOODS LYCEUM 78
David Cohen kiest rector en conrectoren 80
Verbouwing en inrichting 85
Leerkrachten over hun ontslag 87
Aan de slag op een nieuwe Joodse school 89
Leerlingen over hun verwijdering van school. Afscheid of niet? 94
De stem van de ouders 99
Het Joods Lyceum: aantallen slachtoffers en overlevenden 103

3 HET EERSTE SCHOOLJAAR: OKTOBER 1941-JUNI 1942 107
Naar een nieuwe school voor Joodse kinderen 107
Confrontaties 109
Klasse, afkomst, buurt: variaties in brutaliteit 114
De buurt van de school 118
Schoolregels voor leerlingen en leerkrachten 120
Jongere en oudere leraren 124
Leerlingen over hun leerkrachten 125
De leerlingen moed inspreken 131
Schoolkrant de 3-Eller 138
Vriendschap tussen leerlingen 145
Vriendin duikt onder 152
Speciale gebeurtenissen op het Joods Lyceum 154
Verliefd 159
Muziek, toneel, declamatie 162
De 'Cursus over romantiek' 164
Spanningen over zionisme 169

Negatieve herinneringen: dwang, chaos, angst, lafheid 174
Streng, gedwongen, ellendig, eenzaam en vol onbegrip: een jaar op
het Joods Lyceum 176
Anne Frank over haar klas, en hoe haar tekst veranderd werd 180
Vier verhalen van Anne Frank over het Joods Lyceum 182
Margot Frank op het Joods Lyceum 190

4 HET TWEEDE SCHOOLJAAR: JULI 1942-APRIL 1943 194

Zomervakantie 1942. Begin van de deportaties 197
De eerste oproepen: Duits-Joodse kinderen 198
Ontsnapt aan een razzia 201
Dreiging 203
Contact met de Joodse Raad 207
Angst 213
Minder naar school, meer thuis 216
Onderduik en deportatie van leerlingen 218
Contact houden. Correspondentie in 1943 en 1944 226
Correspondentie vanuit de kampen 228
Het Joods Lyceum als toevluchtsoord en afleiding 235

5 DE LAATSTE MAANDEN VAN HET JOODS LYCEUM:

APRIL-SEPTEMBER 1943 237
De laatste lerarenvergadering, april 1943 237
Blijven leren tot de laatste dag. Laatste eindexamens 241
Laatste schooldagen 245
Onderduik en deportatie van leerkrachten 250
De grote razzia's 252
Overleven door contacten met de Joodse Raad 256
Joods of niet? Drie leerlingen die niet-Joods werden verklaard 259
Terug naar de school die me eerst had verwijderd 260

6 BEVRIJDING EN TERUGKEER 269

Verder leven zonder ouders, familieleden, kinderen of vrienden 269

Joodse identiteit 278

Contacten tussen leerkrachten na 1945 280

Weer naar school na de bevrijding 282

Leraren en leerlingen kijken terug op het Joods Lyceum 284

DE GEPOLIJSTE HERINNERING. CONCLUSIES 287

Epiloog door Miep Gompes-Lobatto 297

Nawoord bij de tweede editie door Loes Gompes 299

Leerlingen op het Joods Lyceum per klas, 1941-1943 305

Leerkrachten en ondersteunend personeel van het Joods Lyceum in
Amsterdam, 1941-1943 354

Bronnen 359

Noten 363

Herkomst foto's en illustraties 385

Register 387

Voorwoord

De isolatie en vervolging van Joodse schoolkinderen is, wonderlijk genoeg, tot 2001 niet eerder onderwerp van een zelfstandige publicatie geweest. Het is wel een aspect van de Jodenvervolging dat vaak kort wordt genoemd, in meer algemene boeken en artikelen. Zo schreven de oud-leraren geschiedenis Jacques Presser en Jaap Meijer en enkele oud-leerlingen korte maar indrukwekkende passages over het Joods Lyceum. Uit deze passages bleek steeds dat dit onderdeel van de Jodenvervolging die geschiedenis heel dichtbij brengt. Iedereen heeft immers schoolherinneringen en kan zich identificeren met de positie van leerling of leerkracht, ouder of kind. Het is ook een onderwerp met grote lokale continuïteit, omdat nagenoeg alle Amsterdamse schoolgebouwen van toen nog altijd als scholen in gebruik zijn. Het vermoeden bestond dat er nog wel bronnenmateriaal over moest zijn, en ook dat er overlevende Joodse oud-leerlingen waren die over hun ervaringen van destijds zouden kunnen vertellen – zij zijn allen geboren in de jaren twintig. Om hoeveel leerlingen het zou gaan was een vraagteken.

Onder historici is afstand houden het onuitgesproken devies. Bij de geschiedenis van de Jodenvervolging gaat het daarbij niet alleen om afstand nemen van de direct betrokkenen en het plaatsen van de gebeurtenissen in hun context, maar ook

om het op afstand houden van de dood. Toen Miep Gompes-Lobatto, de initiatiefnemer van dit onderzoek en zelf oud-leerling van het Joods Lyceum, mij benaderde, besepte ik wel dat dergelijke afstandelijkheid bij dit onderwerp moeilijk zou zijn. We stonden er niet te lang bij stil en besloten zo snel mogelijk zo veel mogelijk informatie over deze geschiedenis te gaan verzamelen.

Het bleek al snel dat er nog veel bijzonder archiefmateriaal over deze kwestie bewaard was. We waren zeer blij met het archief van rector W.S.H. Elte, waarin we lijsten met namen van leerlingen en docenten vonden. Ook vonden we ruim 130 nog levende leerlingen van de school terug en 3 nog levende leerkrachten. Er bleek grote bereidheid te zijn om over het Joods Lyceum te spreken.

Toch merkte ik dat we ons in de gesprekken met andere oud-leerlingen en leerkrachten zo veel mogelijk probeerden te bepalen tot de minder pijnlijke aspecten van deze geschiedenis: de aanloop tot de scheiding van de scholen, het samen in de klas zitten, de herinneringen aan bijzondere gebeurtenissen op de school. En elk interview begon ik – meer voor de geïnterviewde dan voor mezelf, hield ik me voor – met een kort, vooral kort, gesprek over wat er precies met de familie van deze oud-leerling was gebeurd ná het Joods Lyceum. In gesprekken met collega's over dit onderzoek benadrukte ik steeds dat we zoveel vonden, en dat er nog zoveel interviews mogelijk waren. Dat was een aspect waar velen graag over door wilden praten. Hoe kwam het dat er zoveel overlevenden van deze school waren, welke verklaring was daarvoor aannemelijk? Was het een kwestie van klasse, geld, afkomst, leeftijd, locatie (Amsterdam-Zuid)? Was het een kwestie van bescherming door contacten met de Joodse Raad? Dat deze aspecten een rol hebben gespeeld is duidelijk. Toch bekreep me ook het onaangename gevoel dat het hier niet alleen om ging.

De oud-leerlingen en leerkrachten beantwoordden onze vragen en gingen mee in onze onderwerpkeuze. Zo konden we tijdens de fase van het verzamelen van gegevens over het Joods Lyceum snel doorwerken – door het op afstand houden van de dood. Maar toen de tijd kwam om het boek te gaan schrijven, ging dat niet langer. Ineens drong het tot me door, meteen al, de eerste dag dat ik er serieus aan ging zitten, dat al die overlevende leerlingen en leerkrachten toch maar de helft, of minder dan de helft van het verhaal waren. Van elke klas is een deel van de leerlingen vermoord. Allemaal jongens en meisjes tussen twaalf en twintig jaar, geboren tussen 1922 en 1930, die goed konden meekomen op school en op de hbs, het lyceum of het gymnasium terecht waren gekomen. Voor hun ouders allemaal even veelbelovende kinderen. Alleen al van deze school zijn ten minste 258 leerlingen en 17 docenten en andere medewerkers vermoord.

Iedere volwassene heeft herinneringen aan zijn of haar middelbare school. Aan klaslokalen, schoolgebouwen, leuke of vervelende leraren en leraressen, aan klasgenoten. Deze herinnering heeft nogal wat universele kanten. Iedereen kan zich een klas vol kinderen voorstellen, een rij kinderen in tweetallen op straat, een klas in het gymlokaal of op het schoolplein. Denk dan de helft ervan weg: vermoord.

Zo heel abrupt voltrok het zich natuurlijk niet. Eerst werden de Joodse van de niet-Joodse leerlingen gescheiden, en gingen de meeste Joodse kinderen naar een nieuwe Joodse openbare school. Van de leerlingen die wij spraken, behield bijna niemand zijn of haar niet-Joodse vrienden of vriendinnen. Zij verdwenen uit het zicht, alledaagse contacten tussen Joodse en niet-Joodse scholieren werden een zeldzaamheid – precies wat de bedoeling van de scheiding was geweest. Een jaar later begonnen de deportaties, waardoor de leerlingen van de Joodse scholen verdwenen. Dat ging niet massaal, maar een voor een,

stilletjes, over een periode van de zomer van 1942 tot de zomer van 1943.

Er hebben volgens onze gegevens in totaal 519 leerlingen les gehad op het Joods Lyceum. In het archief van de rector, W.S.H. Elte, komen de leerlingen niet aan het woord: het bevat voornamelijk correspondentie – met leerkrachten en een enkele keer met ouders –, cijferlijsten, voorbeelden van tentamens, stukken over de aanstelling van leraren en leraressen.

Dit archief bevat enkele bijzondere documenten. Zo is er het ‘Absentienboek’ uit 1942. Hierin hield conciërge Cohensius – die ‘claviger’, sleutelhouder, werd genoemd – van dag tot dag bij wie in welke klas aanwezig was of wegbleef. En er zijn notulen van waarschijnlijk de laatste lerarenvergadering, uit april 1943. Deze zijn door een secretaresse uitgewerkt, en wel op een zodanig heldere, directe manier dat het lijkt alsof we erbij zitten en de leraren over de leerlingen horen praten. Naast dit archief bleek er veel relevant materiaal bewaard gebleven in de archieven van de Joodse Raad en het Gemeentearchief Amsterdam. In deze tweede, herziene druk heb ik veel gegevens kunnen aanvullen, van alle leerlingen is nu bijvoorbeeld bekend of ze overleefd hebben of niet. Digitale bronnen zoals de registratiekaarten van de Joodse Raad, toegankelijk gemaakte interviewcollecties, databases en digitale archieven zoals de Arolsen Archives en Digitaal Joods Monument maakten dit mogelijk en geven veel uitgebreider en nauwkeuriger inzicht.

Bij het onderzoek naar deze geschiedenis hebben wij van veel kanten steun gekregen. De samenwerking met Miep Gompes-Lobatto heb ik van begin tot eind als positief en verrijkend ervaren. Onze verschillende achtergronden en invalshoeken vulden elkaar goed aan, en de eigenwijsheid die we delen bleek geen hindernis maar een stimulans voor het onderzoek. Ik be-

dank haar voor de aanzet die ze gaf om dit onderzoek te beginnen, en voor haar bereidheid eraan te blijven doorwerken, ondanks het verdriet dat het regelmatig opriep. Haar dochter Loes Gompes bedank ik voor haar nawoord en voor het mede bewaren van Mieps archieven.

Na een oproep in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* meldden zich de eerste oud-leerlingen, en via hen kwamen wij aan steeds meer gegevens over de school. Door een subsidie van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Project Tegoeden Tweede Wereldoorlog, kon een deel van de kosten voor het vele werk dat het uitzoeken van deze korte geschiedenis met zich meebracht, worden gedekt; daarvoor spreken wij onze waardering uit.

Dankzij de uitgebreide gegevens uit de archieven van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), het Stadsarchief Amsterdam en de Universiteitsbibliotheek Amsterdam kon ik voor de eerste editie de gegevens van nog levende leerlingen en leerkrachten en hun nabestaanden en de schriftelijke bronnen aan elkaar toetsen. Er ontstond een gestage stroom van informatie over individuele leerlingen, waardoor ik toen over bijna 90 procent van de leerlingen iets kon vermelden over wat er met hen is gebeurd. Voor hun hulp hierbij bedank ik allereerst alle destijds en nu nog levende leerlingen en leerkrachten van het Joods Lyceum en hun familieleden. Velen gaven informatie. Met de hulp van enkelen van hen, onder wie Salvador Bloemgarten, Stella Mendels, Tineke Fransman-van Santen, David de Levita, Trudi Verstegen-Lansberg en Ruth Klemens Wiener, kwam het onderzoek op gang. Al spoedig bleken enkele andere personen een voor dit onderzoek heel waardevol geheugen te hebben voor namen, adressen en de levensloop van honderden leerlingen: dit gold voor Ina Polak-Soep, Henriëtte Baas en Paula van Cleef-Joachimsthal. Nog

tientallen andere oud-leerlingen leverden de noodzakelijke informatie over hun klasgenoten die wij nergens anders hadden gevonden: hun allen past onze hartelijke dank. Een aparte vermelding past oud-leerling Elly Blanes, die, zoals uit haar correspondentie met Jacques Presser blijkt, al in 1958 vond dat de geschiedenis van het Joods Lyceum geschreven moest worden, en met succes het initiatief heeft genomen een door oud-leerling Ralph Prins ontworpen gedenkteken op het schoolgebouw te laten aanbrengen, in oktober 2000. Zij bleef ook steeds de bij haar binnenkomende waardevolle nieuwe gegevens over oud-leerlingen doorsturen.

Mijn speciale dank gaat uit naar Xandra van Gelder, die voor de eerste editie nog een flink deel van de fotokopieën van archiefmateriaal en aantekeningen voor haar doctoraalscriptie over dit onderwerp bewaard bleek te hebben, en deze zonder aarzelen beschikbaar stelde: dit heeft veel zoekwerk bespaard en veel resultaat opgeleverd. Dineke Stam nam een paar interviews op zich toen mij de tijd daarvoor begon te ontbreken, waarvoor ik haar dankbaar ben. Odette Vlessing en andere medewerkers van het Gemeentearchief Amsterdam, de medewerkers van het archief en de studiezaal van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, de Bibliotheca Rosenthaliana in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Yt Stoker en Menno Metselaar van het Anne Frank Huis boden praktische hulp bij de eerste editie, en bij deze nieuwe editie waren opnieuw Menno Metselaar, Henny Brandhorst, Remco van Doren en Gerrit Netten zeer behulpzaam. Veel heb ik bij de eerste editie gehad aan de commentaren op een eerste versie van een groot deel van de tekst van de eerste editie door Hans Blom, Evelien Gans, Miep Gompes-Lobatto, Johannes Houwink ten Cate, Karen Polak en Dineke Stam. Selma Leydesdorff becommentarieerde het manuscript van de eerste editie in de laatste fase, waardoor

ik nog enkele belangrijke nuances kon aanbrengen. Ten slotte bedank ik Oscar van Gelderen, Evelien van Wijngaarden en Michiel Niesen van uitgeverij Vassallucci voor hun opgewekte inzet bij de redactie en productie van de eerste editie van dit boek. Bij de tweede editie was de inzet van Jan Erik Dubbelman, Henny Brandhorst, Robbie Dubbelman, Lauren Hawkes, Max Raulf, Bert Brouwenstijn en Bettine Siertsema, voor zowel de uitgebreide kwantitatieve data als de fotocollectie en de kaarten, cruciaal. Het tot het laatste moment updaten van de gegevens over leerlingen en docenten en het maken van de fotokarten en kaarten was een hele klus, waarvoor ik Gerrit Netten, Henny Brandhorst, Jan Erik Dubbelman, Lauren Hawkes en Robbie Dubbelman zeer bedank. Bij uitgeverij Querido verliep de samenwerking met Josje Kraamer, Vincent Schmitz en Gaia Cerpac heel plezierig.

In 2001 had ik zelf twee schoolgaande kinderen en leefden mijn ouders nog, waardoor de details van deze geschiedenis me sterk aangrepen. Maar het is ook zo dat ik dankzij mijn gezin en mijn lieve ouders het schrijven van die eerste editie over de complexe verhoudingen tussen kinderen, ouders, leerkrachten, school, stad en overheid in de context van oorlog en vervolging aandurfde. Het boek werd door dit alles meer dan een herdenkingsboekje. Ik bewaar goede herinneringen aan de boekpresentatie en de reünie van oud-leerlingen en -leerkrachten in de Boekmanzaal in het Amsterdamse stadhuis in september 2001. Nieuw kwantitatief en kwalitatief onderzoek maken nu een nieuwe analyse mogelijk. Voor mij maakt deze geschiedenis duidelijk hoe gemakkelijk en snel de scheiding en de uitsluiting van Joodse leerlingen tot stand zijn gekomen, hoe deze zonder directe Duitse bemoeienis werden uitgevoerd door de gemeente Amsterdam en doorgevoerd door alle individuele

schoolhoofden, leerkrachten en schoolbesturen, hoe machteloos de Joodse ouders en leerlingen stonden ten opzichte van de maatregelen die tegen hen werden genomen en hoe geruisloos de deportaties zich daarna hebben voltrokken, waardoor 258 van de 519 leerlingen zijn omgekomen.

Heel veel minder wisten we in 2001 over de ondergedoken leerlingen en leerkrachten; het ontbrak aan inzicht en overzicht. Nu kunnen we laten zien hoe belangrijk en complex de onderduik was, en analyseren welke patronen er waren in de overweging om te gaan onderduiken of niet. In 2001 was het zestig jaar later, en er was toen bij de overlevenden een sterk verlangen de goede herinneringen te koesteren, in de hoop dat ze de gelijktijdige sterke herinneringen aan de dood van zoveel geliefde familieleden, vrienden en klasgenoten wat kunnen toedekken. Het onderzoek waarvan dit boek het resultaat is heeft echter niet alleen goede herinneringen opgeleverd. De herinneringen van de overlevende leerlingen en leerkrachten aan de school zijn ambivalent. Dat heeft te maken met de dood van zoveel klasgenoten en familieleden vlak daarna. Het heeft ook te maken met de voor- en naoorlogse geschiedenis van het onderwijs aan Joodse kinderen, waarin maar weinig leerlingen uit seculiere Joodse gezinnen zich konden vinden. 25 jaar later is het 85 jaar geleden dat de school opende. De aandacht voor wat er met de Joodse leerlingen van scholen overal in Nederland is gebeurd tijdens de Shoah is gegroeid en heeft nog veel verder potentieel, zeker ook voor vergelijkend onderzoek, zowel in Nederland als internationaal. Ik hoop dat het meer complexe en complete beeld van deze korte geschiedenis verder onderzoek naar de scheiding van het onderwijs zal stimuleren.

Dienke Hondius

Amsterdam, augustus 2001 en januari 2026

Inleiding

Twee scholen in een kleine straat

Dit boek gaat over de scheiding van Joodse en niet-Joodse kinderen in het Amsterdamse onderwijs in 1941. Centraal staat daarbij de geschiedenis van het Joods Lyceum. Om te beginnen moet duidelijk zijn over welke school het gaat, om verwarring te voorkomen. Vóór de bezetting bestonden er in Amsterdam slechts enkele Joodse scholen, die waren opgericht door de Joodse religieuze gemeente – zij waren een uitzondering. Nagenoeg alle Joodse ouders stuurden hun kinderen naar openbare scholen. Er was één Joodse hbs, opgericht in 1928, en vanaf 1938 gevestigd aan de Voormalige Stadstimmertuin 2, een klein straatje tussen de Amstel en de Weesperstraat. Deze school voor Joods bijzonder onderwijs bleef tijdens de bezetting bestaan, en had in 1940 bijna 200 leerlingen.¹ In datzelfde straatje werd in 1941 in het schoolgebouw tegenover de Joodse hbs het Joods Lyceum Amsterdam opgericht: het adres daarvan was Voormalige Stadstimmertuin 1. Over die school gaat dit boek. Beide schoolgebouwen staan er nog altijd.

De Joodse hbs was opgericht door de Joodse gemeenten in Amsterdam, als orthodoxe school. Het Joods Lyceum daarentegen werd opgericht als direct gevolg van de Duitse antisemitische verordening dat Joodse kinderen niet langer onder één

dak mochten verkeren met niet-Joodse. Het Joods Lyceum was geen religieuze Joodse school, maar een openbare. De school was een combinatie van lyceum en hbs. Hier kwamen de Joodse leerlingen terecht die van de stedelijke lycea, gymnasia en vier hbs-B-scholen waren weggestuurd: van het Barlaeus, het Vossius, het Montessori, het Amsterdams, het Hervormd en het Meisjeslyceum. Later kwamen daar nog Joodse leerlingen uit Noord-Holland en het Gooi bij. Zo gingen tijdens de bezetting in dezelfde kleine straat de orthodox-Joodse kinderen naar de Joodse hbs op nr. 2, en de grotendeels seculiere en liberaal-Joodse kinderen naar het Joods Lyceum op nr. 1. Als derde school was er dan nog een tweede Joodse hbs-A, ook wel OHS (Openbare Handelsschool) genoemd, die net als het Joods Lyceum in 1941 werd opgericht en was gevestigd aan de Mauritskade 24. Behalve deze drie vlak bij elkaar gelegen 'hogere' scholen werden in 1941 nog veel meer Joodse scholen in Amsterdam opgericht. Aart Janszen maakte hiervan een goed overzicht en een goede website.² Want niet alleen de Joodse leerlingen van de hbs en de lycea, maar ook die van alle lagere scholen, de ulo's, de nijverheidsscholen, alle technische en ambachtsscholen en alle vakopleidingen werden van hun scholen verwijderd – over één hiervan heeft als eerste Ab Caransa als oud-leerling indringend geschreven.³

Het bevel tot scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen had in Amsterdam ingrijpende gevolgen. Vele duizenden leerlingen veranderden na de zomervakantie van 1941 van school, klas en schoolgebouw. Deze hele operatie werd in gang gezet door een landelijke Duitse verordening, en in Amsterdam uitgevoerd door de afdeling Onderwijs van de gemeente Amsterdam. Achteraf wordt vaak gedacht dat deze Joodse scholen door de Joodse Raad zijn georganiseerd – dat is niet zo. In het eerste

schooljaar, van september 1941 tot de zomer van 1942, werden de scheiding van het onderwijs en de organisatie van de nieuwe Joodse scholen geheel georganiseerd door de gemeente.

Een gewone school?

Het zal U zeker goed doen te vernemen, dat wij – oud-leeraren van het Lyceum – erg vaak over onze school spreken. Zelfs de niet-zionisten achten het achteraf de beste onderwijsinstelling die zij ooit dienden. Enfin, we doen er het zwijgen maar weer eens toe.

Dit schreef Jaap Meijer, leraar geschiedenis, in maart 1946 aan voormalig rector Willem Elte.⁴ Zijn collega Jacques Presser vatte in *Ondergang*, dat in 1965 verscheen, zijn gevoelens over het lesgeven in die tijd samen:

Er is toen veel, heel veel les gegeven, onder vaak buitengewone (men vergeve dit kleurloze woord) omstandigheden. Ongetwijfeld zou over juist deze ervaringen, van hemzelf en van zijn collega's, zo niet een boek, dan toch een novelle te schrijven zijn, maar dan niet zonder een ondertoon van diepe weemoed en – het hoge woord moet eruit – toch ook van diepe verslagenheid.⁵

Sem Dresden was gedurende de hele periode dat de school bestond leraar Frans. Hij benadrukt met zorgvuldige nuchterheid het gewone begin, en het absurde einde van die twee jaar op het Joods Lyceum.

Er kwam een Joodse school, ik kon leraar worden, ik werd het. [...] Het was toch gelukkig dat er scholen waren. [...] Die scholen zijn na juli 1942 letterlijk de absurditeit zelf geworden, dat zakte in elkaar. Dat was vreselijk, werkelijk vreselijk. De kinderen waren weg en leraren vielen weg. Je wist niet of ze ondergedoken waren of weggehaald. Desondanks heeft rector dr. W.S.H. Elte uitstekend werk gedaan. Men hield vol, de school ging door alsof het een normale school was met normale klassen, met normaal onderwijs, met normaal huiswerk. [...] De school kon maar één ding doen, namelijk blijven bestaan. [...] Ik ben helemaal tot het einde docent geweest. Die school is niet opgeheven, die school is letterlijk doodgebloed. Het was eenvoudig afgelopen in augustus 1943, en wij zijn in september weggehaald.⁶

Presser heeft een heel krachtig beeld van het Joods Lyceum neergezet. De typering 'absurd' is van Pressers hand, en deze is velen bijgebleven, zoals ook doorklinkt in het citaat uit het interview met Dresden. Behalve de grote passages die Presser er in *Ondergang* aan wijdde – door het hele boek heen refereert hij aan zijn ervaringen op het Joods Lyceum – schreef hij al veel eerder, in 1957, in de novelle *De nacht der Girondijnen* over de school. Het werd uitgebracht als boekenweekgeschenk, werd daardoor breed verspreid, en verscheen bovendien vroeg, toen er nog maar weinig over de Jodenvervolging was gepubliceerd. *De nacht der Girondijnen* heeft, zoals blijkt uit het in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek bewaard gebleven privéarchief van Presser, vele tientallen reacties opgeroepen. Het werd door velen vergeleken met dat andere boek dat de alweer wat weggedrukte geschiedenis van de Jodenvervolging voor een groot publiek veel dichterbij had gebracht: het dagboek van Anne Frank, leerlinge van het Joods Lyceum.